

**„НЕМЕНЛИВИТЕ ДУМИ И ВЪЗКЛИЦИ“
НА АКАД. БЕНЬО ЦОНЕВ И МОДАЛНАТА РАМКА
НА ИЗКАЗА В РЕЧТА НА БЪЛГАРИТЕ ПРИ УПОТРЕБАТА
НА ЗАЕМКИ ОТ ОСМАНСКИ ТУРСКИ**

Максим Стаменов

Резюме. Преди около сто години акад. Беньо Цонев (1984) предлага първата тематично ориентирана класификация на заемките от османски турски (турцизмите) в българския език. В тази класификация се оказват идентифицирани трите най-важни особености, които ги характеризират като клас заемки. Първата от тях се отнася до бързината и степента на тяхната архаизация. Втората е с оглед на мащабите и дълбочината на пейоративизацията им. Третата има отношение към употребата на част от тях в дискурсна функция, която се оказва твърде трудно да се опише и от формално-граматична, и от семантична гледна точка. В предлаганата студия ще бъдат обсъдени някои от значенията на така наречените от Б. Цонев „неменливи думи и възклици“ и начините на тяхната употреба при комуникация.

Abstract. About one hundred years ago the Bulgarian linguist Benyo Tsonev (1984) was the first to propose a thematically based taxonomy of the loans from Ottoman Turkish into Bulgarian. In it he registered for the first time the three most noted peculiarities that characterize them up to the present day. The first of them concerns the speed and degree of their archaization. The second has to do with the wide and deep trend in pejorativization of the loans from this language. The third is about the discourse function of a significant part of them that turns out difficult to describe both from formal and semantic point of view. In the present article I discuss some of the peculiarities related to the meaning and way of use of the discourse particles, interjections, etc. borrowed from Ottoman Turkish.

Keywords: taxonomy of Ottoman Turkish loan words in Bulgarian; discursive functions of loans; meaning of discourse particles and interjections; use of discourse particles and interjections.

1. Увод

В своята „История на българския език“ акад. Беньо Цонев (1984) посвещава значителна част от съдържанието ѝ на проблемите на езиковите контакти на българския език в исторически план¹. Специално внимание сред тях той обръща на заемките от турски език, на които предлага тематична класификация². Сред другите тематични раздели, като „Природа“, „Стопанство“, „Занаяти“ и т.н., последна е спомената рубриката „Разни значения“, които авторът разпределя според части на речта (а не на семантичен принцип). Но дори и при това положение налице се оказва „утайка“, която не подлежи на еднозначна идентификация и на този принцип, т.е. с оглед на такива лесно разпознаваеми в българския език граматични класове думи, каквито са съществителното, глаголът, предлогът, местоимението или прилагателното. Нея именно Цонев назовава по твърде знаменателен начин „Неменливи думи и възклици“. В тази група влизат думи от най-различни граматични класове, заети в българския език от османски турски, които до съвсем неотдавна бяха все още често използвани при неформално общуване (в стари градски говори, арго, жаргон, диалекти и простонародна реч). При комуникация те са имали и имат много силна експресивна функция (с което се отличават по правило от своите български преводни съответствия), както веднага проличава от привежданата по-долу представителна извадка:

Бадява *перс.*; **кестерме** (напреки, на тетик, нащрек); **дармадан** (разнебитено); **башка**; **тамам** *ар.*; **барабар** *перс.*; **заман** (винаги); **сабахлеим** *тур.-ар.*; **чат-пат**; **дибидюс**; **зорлен**; **зян** *перс.*; **яваш**; **янтъш**; **нейсе** (как-и-да-е); **фарси** *перс.*; **хемен** *перс.* („веднага“); **демек** (сиреч); **белки** (може би); **белким** (нима); **бая** *ар.* (доста); **баш** (тъкмо); **хаир**; **йок**; **аслъ** *ар.* (всъщност); **коджа**, **коджа ми ти**; **кос-коджа**; **хич** *перс.*; **галиба** *ар.* (като че); **барем** и **барим** *перс.* (поне); **ама** *ар.*; **зер** (нима, та); **санки** (да кажем); **санким** (нима); **чунки** *тур.-перс.* (понеже); **чунким** (мигар); **чак** (дори до); **хем**, **хем-хем** (ту-ту); **чоджум** (**чоджугум** – „чадо“); **джанъм** (душо); **гиди** (*тур.* безсрамник); **язък** (щета, жално); **хайде**; **аферим** (*перс.* „създател“ – браво); **кола-геле** (да ти е лесно! Помози Бог!); **сакън** (*тур.* Варди се! Не бива!); **разгеле** (*тур.-перс.* случайно дойде – тъкмо навреме); **машалла** *ар.* (тъй Бог желае); **евалла** *ар.* (ej-vallah „е, сбогом“ – благодарим); **бош-лаф**; **джан-джин** *перс.* (няма жива душа) (Цонев 1984, 189–191).

Вижда се, че „остатъкът на остатъка“ (остатък на формален принцип на остатъка на семантичен принцип) се състои от междуметия и междуметни думи, частици, съюзи, наречия и наречни думи, възклицателни думи и под., за

¹ Предлаганата студия е разширена версия на доклада, представен от мен по време на Националната кръгла маса, която бе посветена на 20-годишнината на списание „Българска реч“, на тема „Българската реч в речта на българите“, 19–20 март 2015 г., София, СУ „Св. Климент Охридски“.

² Всички заемки от османски турски в текста на студията са маркирани в получерно.

които е трудно да се определи по еднозначен начин принадлежност към част на речта и, съответно, какво би могло да бъде при различни обстоятелства тяхното място и функции в структурата на изречението и при изказ.

Що се отнася до тяхната употреба, читателят може да прецени сам колко от тези думи е чувал да се използват днес. За аргумент в това отношение може да се използва и стандартният спел-чекър (програмата за автоматична проверка на правописа) на българския език, който имам на компютъра си и който разпознава като „български“ **башка, зор заман, белким, хептен, хайде, барем, джанъм, гиди, сакън, разгеле и машала**. Други, в действителност повечето от споменатите по-горе, той подчертава с червено, т.е. не ги разпознава като думи от езика ни.

В най-общи линии характерното за този тип думи от комуникативна гледна точка е, че те придават на израза силна експресия от занижена разговорност до грубо просторечие, която се оценява от слушателите от комична до охулващо отрицателна с оглед на особеностите на този, който ги употребява в своята реч – било на базата на социална принадлежност и статус, било като отклонение от книжовните норми (диалект) в устна реч, било с оглед на образование, било с оглед на (липса на или на неадекватни) умствени способности и т.н. Привеждам извадка от употреби на тези „неменливи думи и възклици“ (всички те са ексцерпирани от Българския национален корпус, БНК):

- (1) Тъй си доде и снощи сърдит, ни продумва нещо, ни рачи да спим наедно, както други път, ами спа **башка** от мене и сега пак си излезе сърдит. Не зная, бабо, не зная каква е таз работа, да ма намрази тъй изведнъж (Петър Динеков, *БНТ12*, т. 10, 1963).
- (2) Ако да не беше екзархийската помощ за четверокласното училище, то едва ли можеше да съществува. Едва общината може да плаща на учители, и то какви нищожни заплати! Само да не е **бадява**, както казват по нас. Пък и числото на учениците намалява (Васил Кънчов, *Избр. произведения*, т. 1, 1970).
- (3) [Соколски:] Моля за капка милост. Комисията се обеща уж че ще да подейства, гдето трябва, и след малко си излезе. **Запгитите**, които я придружаваха, се завърнаха, като говореха помежду си „**бошлаф**“; Ботя и другите затворници пак ги туриха в полисите и пр. и пр. (Захари Стоянов, *Записките*, 1977, 867).
- (4) У Бай Ганя свикано събрание. Събрали се: сам стопанинът, Гочоолу, Дочоолу и Данко **Харсъзина**, и разсъждават – като какво предприятие да заловят, за да се възползват най-изгодно от положението. – Трябва и ние да клъвнем по нещо – казва Бай Ганьо, – току-тъй на сухо патриотизъм – **бошлаф**. Я ми кажете вий сега, както стоят работите, като откъде може да се удари най-добър **келепир**? Ти, Гочоолу, какво ще речеш? (Алеко Константинов, *Бай Ганьо*, 2004, 133).
- (5) Попът много го доядяло на Петра и веднъж му рекъл: – Петре, ти събираш парите от иконите, ама това е много грешно! – А, **сакън**, дядо попе,

това не е вярно! Някоя от светиците събира парите! (В. Вълчев, *Хитър Петър*, 1987).

- (6) Или ще вземете и мен – или ви развалям бягството! Хайде, решавай бързо, че както се мотаем, току-виж ни хванали по бели гащи. – **Сакън!** – изпъшка дядо Таралежко. – Само тоя разбойник ни липсваше. Бре, дойде ми **беля** на главата! Лицето на чайката-разбойник изведнъж се напрегна и той започна да се ослушва тревожно (Златко Енев, *Паркът на призраците*, 2003).
- (7) Тя бленува, а другите ще се изпотрепят заради нея, я каква косматост настана! Ние обаче защо бленуваме, ами не се запретнем да направим една **хайка**, та да се освободим от тая гад! **Разгеле**, всичките кучета са се събрали, то, кучетата, **аслъ**, само на бесовица дето мож ги събра! Ара-ламби. С хайка най-добре ще свършим цялата работа, само че как да я организираме! (Йордан Радичков, *Пиеци*, 1982).

При анализ се вижда, че някои от тези неменливи думи и възклици намират място в структурата на изречението, в което ги откриваме, както това е в (1), (2) и (4). В другите случаи обаче те оформят някакъв вид коментар на казаното в изречението, в което намират място като вметнати изрази. Най-интересен сред изредените е пример (3), в който Захари Стоянов цитира изказване на заптиета на турски, което чуват затворниците българи. Ако за двете страни преди 140 години **бошлаф** е значело „Празни приказки“ или „Умряла работа“, за днешния читател то има характера по-скоро на емоционално-ефективно оцветено възклицание, тъй като малко са тези, които знаят какво е неговото значение в езика донор, а именно „същ. празнодумство, празнословие, празни приказки“ (Добрев 2009). По такъв именно начин то е използвано например в (4) от сведущия по тази линия Бай Ганьо. В (5) и в (6) успяваме да се убедим в какво се заключава неповторимият патос, заложен в заемката **сакън**; същото се отнася до **разгеле** в (7).

Една от възможностите заемките от посочения тип да бъдат анализирани по теоретично обоснован начин се състои в това да бъдат третираны като дискурсни думи, т.е. думи, с помощта на които се маркира модалната рамка на изказването по време на общуване, а това означава от своя страна, че селекцията по тази линия още на равнището на дадена дума за сметка на друга може да допринася за оформянето на рамката.

Би могло евентуално да се възрази, че повечето от споменатите заемки днес са остарели и излезли от употреба дори и в разговорната принижена реч, с изключение на относително неголяма група, която включва **ама**, **баш**, **хем**, **чак**, **хайде** и още няколко подобни. Това обаче не е съвсем така. Те могат да бъдат срещнати и до ден днешен в средствата за масова информация, макар и най-вече във фейлетони и хуморески:

- (8) А неговият предизборен рейтинг ще покори нови Еверести. Най-скорошната му Джомолунгма бе в Благоевград, където изследване на НЦИОМ

установи: ако гласоподавателите избират между него и Азис, 73% посочват ББ срещу нищожните 2% за иначе популярния ромски бард. Значи **коскоджа** ми ти 3б и 1/2 Азисовци едвам правят един Бате Бойко. Е – имат ли шанс вразите при това положение? (*Сега*, www.segabg.com, 10.06.2005).

- (9) Когато почна истерията със свинския грип, от нашето МЗ признаха, че щатските дипломати им подгрели жиците да питат взети ли са мерки. **Демек**, купихте ли „Тамифлу“ (Д-р Тони Филипов, „Из делниците на един луд“, *Фрогноуз*, www.frognews.bg, 06.02.2010).

Дистрибуцията на техните употреби и значенията, в които те биват поддържани в съвременния български език, заслужава внимание, тъй като продължава да изпълнява експресивни и дискурсни функции, които не могат да се компенсират по друг начин, т.е. с помощта на техни български синоними или думи, които да се заемат от други чужди езици.

2. Модалност в заети суперлативи и нейната аура

Ако следваме разграничението, което направихме по-горе, между „неменливи думи и възклици“, които влизат в структурата на изречението, и такива, които оформят модалната рамка на изказа, би следвало да си зададем въпроса, в какво се състои спецификата на последната. За да я представим, да вземем за пример семантичната група от „думи за похвала и признание“, които са били заети от османски турски. В случая става въпрос за значенията и начините на употреба на:

Ашколсун *междум. разг.* Браво, отлично. От турското *aşk olsun* „да бъде любов“. **Аферим** *междум. простонар.* За израз на одобрение, похвала, възторг; браво, отлично. *Перс.*

Машал(л)а *междум. остар. и диал.* За изразяване на похвала, удовлетворение, задоволство; браво. *Араб.*

Евал(л)а *междум. простонар.* 1. За израз на признание, възхищение от качества, достойнствата на някого; браво. *Евала, Добре, евала, / като на тебе, пехлеван* (СБГЯ 57). 2. За израз на благодарност; благодаря. *Софтата: Евалла, да ме простиш, челеби, не може, искам да замина за Цариград* (Ив. Вазов, *МЧ*, 53–54). 3. *същ. ср.* Признание, породено от възхищение, задоволство от нещо. *Все пак лекарският дълг остава над всичко. И който има сили да го изпълни докрай – мога да му кажа само евалла.* *Араб.* (РБЕ 1977–).

При съпоставка на тълкуванията проличава значителното им припокриване откъм изразяваното съдържание, а от формална гледна точка всички споменати четири думи се идентифицират в българския език като междуметия. Единствено изключение прави най-популярното **евала**, което може да бъде използвано на български и като съществително. Поради тази причина стават

възможни фразеологични изрази от типа на „правя/направям/сторвам/сторя **евала** някому“. С възможността **евала** да функционира и като съществително се свързва и друга нестандартна употреба, която набира скорост в последно време в простонародния език и която на пръв поглед изглежда като членуван вариант на тази дума с определителен член за ж.р. ед.ч. в облика на **евалата**. Опит да се формира по аналогичен начин словоформа – било **бравото*, било **машалата* – би изглеждал неприемлив.

Откъм произхода на разглежданите заемки прави впечатление, че само една от тях е изконно турска – **ашколсун**; **аферим** е персийска по произход; **машала** и **евала** са арабски. Можем да предположим, че впечатляващата многобройност от суперлативи за похвала и признание на турски се дължи, от своя страна, на влиянието на арабски и персийски върху него. Това наследено словесно излишество в комбинация с тяхната архаизация води до съвременното статукво, че почти няма съвременен носител на българския език, който, ако го запитаме, да не се обърка коя от тях какво би трябвало да значи, но въз основа на своята езикова интуиция достатъчно често уцелва коя къде е подходящо да бъде употребена. Като че ли последни в нашата култура, които са ги използвали нещо, са автори като Иван Вазов, Алеко Константинов и Чудомир, а по-късно писатели социалистически реалисти като Георги Караславов или Павел Вежинов в стремежа им да представят автентично езика на „обикновените хора“ (примерите са от съответните речникови статии на РБЕ 1977–):

- (10) **Аферим**, бабо, **машалла** – / Йощ един такъз отхрани! („Хайдушка глава“, СБНУ XXVI, 58, Великотърновско).
- (11) Стоян си **нишан** достигна / ... / А **гавазе** му думаха / „**Ашколсун**, а бре, **машала**, / На твоего конче калено! (СБНУ XLIV, 159).
- (12) – По-добре да турим „мръсния кръволок“ – казва Гуньо.
– Хъ, видя ли сега! **Аферим!** – одобрява Бай Ганьо (Ал. Константинов, *Бай Ганьо*, 100).
- (13) „Бреей! Хитро момче излезе, да е живо на баща си, всинца ни измами! Не можахме да го излъжем. **Ашколсун!** Браво!“ (Ал. Константинов, *Бай Ганьо*, 50).
- (14) – Или мислиш, че министърът му ще го потуша по рамото и ще му каже „**Аферим!** Продължавай!“... (Ив. Вазов, *Съч. X*, 61).
- (15) – **Ашколсун** на тебе, докторе, разбираш от вино! (П. Вежинов, *ЗВН*, 72).

В (10) е възпроизведен откъс от народна песен, която Иван Вазов използва за мото на разказа си „Една българка“. Прави впечатление, че и в друга народна песен (11) намираме дублиране на синонимни похвали, които създават възможността да се направи особен акцент върху постижението на даден лирически герой. Регистърът на употреби обаче рязко се променя в произведенията на Алеко Константинов, посветени на Бай Ганьо. А по-късно се свързва с хвалби и комплименти на равнището на „разбирачи на вино“ и подобни, както това е в (15).

На този фон си заслужава да си зададем въпроса, с какви цели днес все още можем да ги срещнем в употреба. Отговорът е, че те най-вече служат за израз на присмехулна или иронична, „похвала“. Разликата обаче между иронична употреба и употребата на тези изразни средства е, че при тях „иронията“ се е закрепила към тяхното значение, а не е въпрос на подходящо контекстно тълкуване, така че можем да говорим в случая за амбивалентна похвала (за природата на амбивалентното значение вж. Стаменов 2011, 212–250). Така например депутат от ДПС „хвали“ премиера Бойко Борисов по време на предишния му мандат по следния начин „Камен Костадинов: **Евала** на Борисов за ДАНС“ (*Frognews*, 05.11.2009). Изказването е амбивалентно не по една, а по две линии – и в „похвалата“, и с оглед на това от името на коя политическа сила тя е изречена.

Единствено в жаргона или в простонародния език днес все още бихме могли да срещнем употреба на **евала**, с която се цели същинска похвала без задна умисъл, например в провербиално звучащото отдаване на дължимото на ближния в „**Евала**, копеле, голям **пич** си!“ (по-подробно за семантиката и патоса на *копеле* и *пич* вж. Стаменов 2012). Всеки от нас може да си даде сметка кой кого по какъв повод хвали по този начин. За друга автентична употреба сравни припева от чалга хит от 2013 г. на попфолк изпълнителя Азис със заглавие „**Евала**“:

- (16) **Евала** бе брат ми, **евала**,
евала на таз жена...
Евала бе брат ми, **евала**,
евала за таз кола... (<http://tekstove.info/browse.php?id=42755>; 15.06.2015).

Както вече беше споменато, **евала** е придобила амбивалентно значение, но това отново не е всичко. Тъй като в жаргона и в простонародния език очакването е тази похвала да се използва в положителна насока, появява се възможността положително ориентираното значение да се иронизира (както всяко друго положително в която и да е разновидност в езика). Така се получава, че **евала** може да бъде използвана както на амбивалентна основа (в разговорния език, в езика и на масмедиите и т.н.), така и иронично (в жаргона и простонародния език), макар по принцип тези две възможности взаимно да се изключват, тъй като веднъж превърналата се в амбивалентна с оглед на своята семантика дума не е възможно да бъде използвана иронично.

3. Маркиране на хиперпреизказване, чудене, съмнение, уточняване и подобни с помощта на дискурсни думи назаем

Никой досега като че ли не е обръщал специално внимание на това, че от турски сме заели и използваме думи с цел да изразим чудене, съмнение, преосмисляне или уточняване с оглед на достоверността на съдържанието на изречението или някакъв подобен вид имано предвид значение, което не е идентично на буквално формулираното. Това са такива частици като **демек** „значи, дето ще рече, тоест, сиреч“ (БТР 1994), **санким** „впрочем, така да се каже, сякаш“

(БТР 1994), „1. В края на краищата; и така. 2. Нима, какво от това, чунким, да не би да“ (Буров 2000) или **аджеба**, които могат да изпълняват и функцията на съюзи (това се отнася най-вече за първите две думи от споменатите).

Ако вземем за пример последната от тях, главоболията, които **аджеба** ни създава, са и от семантична, и от формална гледна точка. При справка в речници от пръв поглед става ясно, че думата е била квалифицирана като наречие, частица и междуметие (та дори и съюз: срв. тълкуването му от Милев и др. 2000 в значението „дали пък“), което според науката за частите на речта би трябвало да е трудно съвместима хибридизация:

Аджеба нареч. Ще рече: чудно нещо. Казва се в питане за нещо, което не се знае, като: *Аджеба, дали е това така? Кой ще е подпалил, аджеба, плевника?* (Геров 1975).

Аджеба диал. Дали, дали наистина (БЕР 1971–).

Аджеба нареч., разг. Например, така да се каже, случайно. *Дали ще са тука те аджеба? – попита вторий.* Ил. Блъсков. *Ами до кого му ги е пратил аджеба?* Ив. Вазов. *Щях да те питам за портретчето: не е ли аджеба у вас?* М. Кремен (Илчев 1974).

Аджеба част., прост. Във въпросителни изречения за подчертаване на недоумение, съмнение, чудене по някакъв повод (РБЕ 1977–).

Аджеба част., прост. Обикн. като вметн. дума във въпросителни изречения – за израз, подчертаване на недоумение, съмнение (БТР 1994)

Аджеба част., разг. За подчертаване на недоумение, съмнение и учудване; всъщност, наистина, чудно (Буров 2000).

Аджеба разг. Дали, наистина; дали пък (Милев и др. 2000).

Аджеба част., разг. За подчертаване на неувереност, съмнение: дали, нима (ГХС 2002).

Аджеба междум., разг. Дали, чудно, наистина (изразява любопитство, съмнение и неувереност) (Кръстева 2003).

Нееднозначният начин на употреба на тази дума откъм граматичен клас проличава ясно от следните два примера:

(17) а. Щях да те питам за портретчето: не е ли **аджеба** у вас? (М. Кремен; по Илчев 1974).

„Щях да те питам за портретчето: не е ли случайно у вас?“

б. Щях да те питам за портретчето: **аджеба** не е ли у вас?

„Щях да те питам за портретчето: дали пък не е у вас?“

Както се вижда при подмяна на **аджеба** с български синоними при парафраза, в (17)а **аджеба** се използва като наречие, докато в (17)б то е във функцията на сложен съюз, който се състои от съчетание на въпросителен съюз и частица. Оттук явно проличава синкретичният облик на тази дума и в семантичен, и в граматичен план, т.е. че турцизмът изпълнява едновременно функцията и на съюз, и на частица, каквито той има заложени като потен-

циал, но които се смятат за взаимноизключващи се. Те обаче не са на равна основа, тъй като от граматична гледна точка **аджеба** в (17)б заема позицията на съюз и това определя неговата синтактична функция в изречението.

Като сравняваме начините на тълкуване на значението на думата, заслужава да се отбележи, че налице са употреби на **аджеба**, които не са еднозначно регистрирани откъм имплицираното значение в нито един от цитираните от мен речници. Може би единствено Кръстева (2003) донякъде се доближава до него, когато маркира възможността тази дума да значи „наистина“, но не в смисъл на любопитство и/или неувереност, но с оглед на императивно искане да се изясни/уточни по еднозначен начин за какво в крайна сметка става въпрос по време на обсъждане на определена тема или въпрос:

(18) Кажй най-сетне за какво става въпрос, **аджеба**!

В случая констатираме паралелизъм между възможността наречието *наистина* в „Наистина (ли)?“ да изразява както чудене, съмнение и/или недоумение, така и искане на еднозначно потвърждение за какво в крайна сметка става въпрос или на истинността на нещо, което е казано от събеседника. Но и при наличието на посочения паралелизъм **аджеба** изпъква спрямо *наистина* и по експресивност, и по корелативно маркираната настойчивост на искането.

А иначе на български няма по-силно изразно средство от **аджеба** за изразяване на съмнение във възможността нещо наистина да се е случило чрез преизказване: „Той се бил бил оженил, **аджеба**!“. Завършващата изказването вметната турска заемка маркира венеца в поставянето под въпрос на правдоподобие на описваното събитие. На негов фон опитът да се предаде същото значение с български синоним в „Той уж се бил бил оженил.“ звучи по-скоро плеонастично. По-добре изглежда възможността да се употреби *уж*, когато се използва като многозначително вметната дума по аналогия с **аджеба**: „Той се бил бил оженил, уж...“. Но дори и при това положение турцизмът изглежда по-впечатляващ.

4. В търсене на непонятно откъде споделената традиция – *джанъм*

Бихме сметнали заемката **джанъм** като изживяла времето си, т.е. като остаряла в българския език. Не така обаче мисли **чалга** певецът Азис, който я употребява общо 42 пъти за 04:04 мин. при изпълнението на последния си хит от 2015 г. „**Джанъм, джанъм**“, текста на който привеждам в неговата пълнота:

(19) **Джанъм, джанъм, джанъм, джанъм,**
Джанъм, джанъм – хубава си **джанъм!** x2
Обичаш да крадеш, правиш грабеж,
Всичко преобръщаш, леле – в *кеш*!
Джанъм, джанъм, джанъм, джанъм,
Джанъм, джанъм – хубава си **джанъм!** x2
А ти ми викаш – недей бе!

Не ме наричай *baby*.

Джанъм, джанъм, джанъм, джанъм,

Джанъм, джанъм – хубава си джанъм! х2

Хванат ли те с *кеш*, драскаш,

Всичко преобръщаш!

А ти ми викаш – недей бе!

Не ме наричай *baby*. х2 (<https://www.youtube.com/watch?v=IyU5bcQrz3E>; 17.06.2015).

Песента на Азис е посвоему „оригинална“, защото комбинира османското езиково наследство в облика на „джанъм“ (в текста на приведената песен наброяваме 21 словоупотреби на тази дума, но при изпълнение те всички се повтарят по два пъти, тъй като са в припевите), с нови англицизми като *кеш* „пари в брой“ и *baby* „мила, любима“. Този „сблъсък“ на езикови стихии по две толкова различни линии е предназначен, очевидно, да придаде неповторим колорит на песента между мултикултурна традиция и мултиезична пост-модерност в контекста на **чалгата** като музикален жанр.

При такова равнище на повторение в рамките на изпълнение на песен от 3–4 минути не е чудно да се предположи, че любителят на **чалгата**, дори да чува **джанъм** за първи в живота си, ще я запомни оттук нататък веднъж завинаги като звуков облик (друг е въпросът, че може никога да не си зададе въпроса, какво значи тази дума, **аджеба** „в крайна сметка; в действителност“).

Джанъм част. простонар. При обръщение, обикн. към близък човек. (а)

При подкана, молба. – *Кажси, джанъм, каквото ще кажеш. Тия хора са дошли за снаха да те искат* (И. Петров, ЛСГ). (б) При изразяване на леко недоволство. *Господин старши, няма ли една чаша вода, бе джанъм?* (Л. Стоянов, Х, 91). (в) В народните песни – без особено значение. *Събрала Ненка седянка, джанъм, / събрала Ненка седянка – / от сичко село момите, джанъм, / от махалата ергене* (СБНУ XLVI, 107) (РБЕ 1977–).

Макар употребата на **джанъм** в контекста на песента да е смислена и по съдържание, и с оглед на балканската **чалга** традиция, която се гради поне отчасти на традиционни турски и ромски мотиви и **маанета**, това едва ли ще промени насоките на употреба на тази дума, тъй като нейна употреба на пример от страна на брокер на борсата наравно с *кеш* и *baby* („бейби“) при разговор с приятели или колеги ще прозвучи или карикатурно, или гротескно (например в разговор между двама млади предприемачи, които са решили по причина на Азис да смесват турцизми със заемки от английски):

(20) !Защо още не си *листвал* своя *стартъп* на борсата, бе **джанъм**!

Такъв начин на израз обаче прилича повече, ако въобще прилича, на модерната баба или, още по-правдоподобно, прабаба на младите предприемачи, която се опитва да върви в крак с времето и се интересува с какво се занимават и какво вълнува нейните правнуци.

И ако има въпрос с повишена трудност, когато разглеждаме 42 пъти повторената в цитираната песен заемка **джанъм**, той е защо на Азис въобще му е хрумнало да се възползва от нея с такъв голям акцент? Най-вероятно тя му е харесала като част от припев на някоя песен – било от балканската **чалга**, било от турска народна или попфолк. Оттук произтича и закачката с „традиционното“, с незабравимото минало в характера на културната идентификация при **чалгата**.

5. Всички прилики между нас са случайни – да, *ама* не

Има ли турцизъм в горното заглавие? Ако **ама** не беше маркирано с курсив, много носители на българския език биха се замислили. Частицата **ама** изглежда напълно одомашнена и широко се употребява в съвременния разговорен език. Най-известна нейна употреба в съвременния контекст дължим на крилатата фраза, която журналистът Петко Бочаров изковава в началото на демокрацията в България – *да, ама не*.

Този израз в определен момент започна да символизира характера на българския преход от социализъм към демократично общество на пазарни принципи, тъй както той понякога се моделира в понятията на диалектическа борба на различни противоречия, символизирани обобщено с „да“ и „не“ и хармонично свързвани с помощта на съюза **ама**, възприет от османски турски. Че **ама** в случая е незаменим, ни убеждава евентуалният опит посоченият съюз да бъде заместен с български синоним: „Да, но не“ не само че не звучи убедително, но и не е ясно какво би трябвало да значи. При това положение твърдението, че съюзите изпълняват функциите на „служебни думи“, т.е. думи, които ексклузивно служат да свързват значещите думи във фрази и изречения, би следвало да се преосмисли.

Ама се тълкува по следния начин в РБЕ (1977–), от който привеждам само тълкуванията на значенията, тъй като дефинициите сами по себе си са твърде разгърнати:

Ама¹ *съюз, разг. I. За противопоставяне.* 1. Свързва две изречения, при които действието във второто е противно на действието, проявата, твърдението в първото изречение; но, ала, въпреки това. 2. Свързва две изречения, в които осъществяването на действието във второто е обусловено от действието в първото изречение; но, обаче. 3. В реплика или монолог – въвежда възклицателно или съобщително самостоятелно изречение, което съдържа възражение срещу твърдението в предходното изречение; но, обаче. II. *За съпоставяне.* Свързва две изречения, за да се изтъкне известна разлика, несходство; но, ала, обаче. III. *За присъединяване.* Присъединява изречения, с които се изяснява, уточнява или допълва казаното в предходното изречение; но, ала.

Ама² *частица, разг. За усилване.* В началото на възклицателни изречения: 1. При изразяване на недоволство, раздразнение, яд, възмущение; ей че, бре, брей. 2. При изразяване на възхищение, задоволство или при изразяване на учудване, изненада, смайване (РБЕ 1977–).

Значението на съюза **ама**, взет сам по себе си, адекватно се изразява от три български и един зает от гръцки съюз – *но, ала, обаче и въпреки това*. От стриктно функционална гледна точка те би трябвало да са напълно взаимозаменими. Не такова обаче е положението с **ама** като частица, когато тя се използва за усиляване на израза – при това във взаимно несъотнесими, за да не кажем противоположни, посоки – на недоволство–задоволство, възмущение–възхищение, яд–смайване и подобни. Никой от споменатите български съюзи не намира в замяна употреба като частица.

Омонимията между употребата на **ама** като съюз и като частица се базира на понятието за граматична омонимия, каквато е налице, когато една и съща дума може да функционира като две различни части на речта, а това би трябвало да означава, че думата при това положение има две различни дистрибуции в рамките на структурата на изречението и поради тази причина не може да реализира едно и също по своя характер значение (т.е. идентификация по част на речта, дистрибуция и значение взаимно се детерминират). **Ама** обаче е подходящ пример да поставим под въпрос този принцип, тъй като усиливащата експресивна функция, ако тя бъде отнесена към изказването като цяло, а не с оглед на заемането на определена позиция в изреченската структура, не противоречи на възможността думата да функционира като съюз. Тя в замяна „паразитира“ върху нея. Така на фона на представените речникови дефиниции ще предложа тук хипотезата, че в проverbsиалното „Да, **ама** не“ на Петко Бочаров **ама** изпълнява функцията едновременно на противопоставителен съюз и на усиливаща експресивно израза частица, при това с двойствен потенциал да изрази недоволство–задоволство, възмущение–възхищение, яд–смайване и т.н., т.е. амбивалентен потенциал, според който всичко се оказва че клони към по-лошо или направо противоположно спрямо видимото или декларираното – от задоволство към недоволство, от възхищение към възмущение, от смайване към гняв и т.н. Именно по този начин бихме могли адекватно да уловим спецификата на нейния неповторим патос. Но тогава **ама**¹ и **ама**² престават да бъдат омоними, както те са маркирани в крак с лексикографската традиция, както и при разрешаването на многозначност чрез тагиране по части на речта в компютърната лингвистика³.

---

³ Проблемът с **ама** допълнително се усложнява и от други негови особености, които се посочват например от Цонев (2014, 88–106, 157–158), когато се обсъжда конкуренцията между **ама**, *ами* и *пък* в различни техни функции като съюзи и частици. На съпоставителен анализ на **ама** и *ами* е посветена статията на Тишева и Хауге (2001), в която се правят наблюдения относно възможностите за употребата им като съюзи и частици. Полифункционалността и омонимията на **ама** преоткриваме в съкратената му версия **ма**, която влиза *пък* в омонимни отношения с частицата *ма*, както това е например в „(А)**ма** това не е вярно, *ма*“ при разговор между две жени. Така очертаната специфика на **ама**, върху която избрахме да съсредоточим тук нашето внимание, представлява най-големият проблем за нейното адекватно описание откъм форма и функции.

Изводът, който можем да направим, е, че при турцизмите намират място форми и значения, които иначе са невъзможни в структурата на българския език. И това е по-скоро правило, отколкото изключение, когато сравняваме една след друга „неменливите думи и възклици“. Те са формирали преди 150 и повече години гръбнака на споделения комуникативен код на общуване помежду им на поданиците на султана, независимо от техния етнически и верски произход. Това пък от своя страна обяснява техния многолик вид и функции.

6. Вместо заключение: *А-аман! Не можем без вас!* или за вътрешно противоречивия патос на османското наследство

Неповторимата по османски атмосфера на съжителство и общуване между етноси и езици е описал като никой друг Захари Стоянов, например когато ни разказва преживяванията си в общата килия за роми в Пловдивския затвор, където той се оказва в определен момент по време на своите митарства след края на Априлското въстание:

(21) Тия три реда [ред от играчи на комар и два реда зрители в общата килия за роми в Пловдивския затвор; М.С.], на които само гръбове се виждаха, бяха по-първите гости от кауша. Зад тях идеше други ред, по-долня ръка, които се бореха, като плюеха попред на ръцете си, които пляскаха една от друга; други се премятаха и блъскаха един другиго; трети се възсядаха; четвърти се биеха с юмруци; пети пееха „**аман-аман**“ и пр. Прибавете още при тая картина: нетърпимата миризма, произхождаща повече от **кюповете**; гъстия прах, който се дигаше от **пехливанлъка**; притурете още облаци, жегата през месец юний и **тютюневия** дим, пуснат от цигански лули, ще имате възможност да си съставите определено горе-доле понятие за **ченгене каушу** (Стоянов 1977, 856).

Пеенето, за което става въпрос, е на **маанета** по ориенталски мотиви. За да се ориентираме в съответстващия на тях контекст на социализация в исторически план, трябва да се обърнем отново към свидетелство на Захари Стоянов:

(22) Най-голямото занимание на калфите [българите калфи в Русе през 1871г.; М.С.] беше турските маанета, които тия пееха до пресипване, а в празничен ден пиянствуваха и даваха последната си парица за **моабети** (Стоянов 1977, 57).

Нещата в определени отношения, както изглежда, не са се променили много оттогава до днес. Подобно **маане**, но не на тема „**Аман-аман**“, най-вероятно е използвал като образец Азис за своя хит „**Джанъм, джанъм**“.

Аман е също посвоему неподражаема според своето съдържание и форма дума, която е налице с донякъде изненадващата честота от цели 448 констатиращи употреби в БНК (01.07.2015). И тя е двулична откъм своята характеристика според граматичен клас – може да функционира като междуметие и като частица, но при подобна комбинация съставителите на речници са по-

склонни да възприемат възможността за синкретизъм с оглед на приписването на част на речта и я тълкуват не като два омонима, а като една и съща дума с повече от едно значение:

Аман *междум. простонар.* 1. За израз на досада, отегчение. 2. За израз на настойчива молба за помощ, милост, пощада при мъка, отчаяние, безпокойство. 3. като *частица. Нар. поет.* Припев в народни песни без определено значение; ох леле (РБЕ 1977–).

Не мисля, че употребата на **аман** като частица е без определено значение, т.е. във функцията на звуков пълнеж в песен, когато не се намира какво смислено да се каже. В случая се играе с двойственото значение, което думата има като междуметие, а именно между възможността да изразява в един регистър досада, отегчение и подобни, а в друг – настойчиво вайкане за помощ, съчувствие, милост, пощада при мъка или отчаяние и т.н., също както при превърналия се в безименен зов за близост „**джанъм, джанъм**“ в песента на Азис (ако се опитаме да съпреживеем на намерението, с което тя е вплетена в припева с оглед на каноните на жанра). Този тип вокативно-експресивно използвани изразни средства като че ли никога не са се оказвали в полезрението на езиковедите, за да бъде направен систематичен анализ на начините на тяхното използване. От семантична гледна точка очевидно става въпрос за употреба на междуметни по произход думи в обобщено тяхно значение, а не с оглед на конкретен повод или ситуация. Семантичната промяна корелира с възможностите думата да се окаже включена в структурата на изречението, а това се тълкува като промяна на статуса ѝ с оглед на идентификацията по част на речта.

Заетите някога от османски турски т.нар. „неменливи думи и възклици“, и особено когато те се използват не като наречия и наречни думи в рамките на структурата на изречението, а с дискурсна функция, са едновременно толкова живописни и ретроградни, че ни поставят пред наглед неразрешимата дилема какво ще стане с нас, когато те окончателно ни напуснат. От една страна, няма как да не жалим за тях, защото някои значения, които се изразяват с тяхна помощ по неподражаем начин, ще си отидат завинаги; от друга страна обаче, в тях намират израз някои от най-своеобразните, за да не кажем карикатурни, страни на съпреживяното от нас османско културно наследство.

Литература

- Стаменов 2011:** Стаменов, М. *Съдбата на турцизмите в българския език и в българската култура*. София: Издателство „Изток–Запад“, 2011.
- Стаменов 2012:** Стаменов, М. Образът на носителя на антикултурата по данни от българския език. – *Български език*, 2012, LIX, № 3, с. 76–98.
- Тишева, Хауге 2001:** Тишева, Й., Х. Р. Хауге. Съюзи за противопоставяне в ролята на прагматични частици. – В: *Проблеми на българската разговорна реч*, кн. 5. Велико Търново: Издателство на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 242–252.
- Цонев 1984:** Цонев, Б. *История на българския език*. Т. 2 (Българско езиковедско наследство). София: Наука и изкуство, 1984 (1934).

Цонев 2014: Цонев, Р. *Разговорни съчинителни съюзи в българската устна комуникация (с оглед на конкуренцията между тях)*. Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“, 2014.

Източници

- БЕР 1971–:** Георгиев, Вл. и др. (отг. ред.). *Български етимологичен речник*. София: Издателство на БАН, 1971–.
- БНК:** *Български национален корпус*. София: Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ <<http://search.dcl.bas.bg/>>.
- БТР 1994:** Андрейчин, Л. и др. *Български тълковен речник*. 4. изд., доп. от Димитър Попов. София: Наука и изкуство, 1994.
- Буров 2000:** Буров, Ст. (съст.). *Тълковен речник на българския език*. Велико Търново: Gaberoff, 2000.
- Добрев 2009:** Добрев, Ив. (съст.). *Академичен турско-български речник*. София: Рива, 2009.
- Геров 1975:** Геров, Н. *Речник на българския език*. Фототипно издание. Т. 1–6. София: Български писател, 1975 (1895–1908).
- ГХС 2002:** Grannes, A., K. R. Hauge and H. Süleymanoğlu. *A Dictionary of Turkisms in Bulgarian*. Oslo: Novus Press, 2002.
- Илчев 1974:** Илчев, Ст. (отг. ред.). *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. София: Издателство на БАН, 1974.
- Кръстева 2003:** Кръстева, В. *Тълковен речник на турцизмите в българския език с илюстративен материал от литературата, фолклора, пресата, радиото и телевизията*. София: Скорпио, 2003.
- Милев и др. 2000:** Милев, Ал. и др. *Речник на чуждите думи в българския език*. 5. изд., доп. и основно прераб. от чл.-кор. Емилия Пернишка. София: Наука и изкуство, 2000.
- РБЕ 1977–:** *Речник на българския език*. Отг. редактори Кр. Чолакова и др. Т. 1–14. София: Издателство на БАН, 1977–.
- Стоянов 1977:** Стоянов, З. *Записки по българските въстания. [Разказ на очевидци. 1870–1876. Т. 1–3.]*. София: Български писател, 1977 (1884, 1887, 1892).

Проф. д-р Максим Стаменов
Секция за общо и съпоставително езикознание
Институт за български език
„Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН
Бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17
1113 София, България
maxstam@bas.bg

Prof. Maxim Stamenov, PhD
Department of General and Contrastive Linguistics
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17
1113 Sofia, Bulgaria
maxstam@bas.bg